

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK**
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XX. KÖTET. — 12. SZÁM

GYÖRGY ENDRE

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

BERNÁT ISTVÁN

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK 1928 NOVEMBER 26-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929

GYÖRGY ENDRE

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

BERNÁT ISTVÁN

RENDES TAG

(FELOLVASTA A M. TUD. AKADÉMIÁNAK 1928 NOVEMBER 26-ÁN TARTOTT
ÖSSZES ÜLÉSÉN)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1929

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Feladatomból vázolni élete folyását. Reámutatni ideáljaira, törekvéseire, érintve küzdelmeit és az eredményeket, amelyeket elérnie sikerült, szétválasztani az egyéniéket azoktól, amelyek a közési. Lemérni súlyukat az egyén és a köz szempontjából.

Érzem a nehézségeket, melyeket le kell győznöm. A közgazdasági élet problémái, melyekkel hosszúra nyúlt életében a legtöbb figyelemmel foglalkozott, nálunk, sajnos, keveseket tudnak igazán érdekelni. Az éredő gyümölcsök, a stabil érték-mérő, a többtermelés, a nemzet kedvező kereskedelmi mérlege, a vagyoni jólét, igen. Ezek lekötnek, vonzanak bennünket, de az utakat kutatni, melyeken e magasságokig eljuthatunk, fejleszteni az erőket és tehetségeket, melyek segítségével a csúcsokat is elérhetjük, ezt ritkán sorozzuk életünk igazi feladatai közé. A tárna porával borított bányászt, aki a tüzelőt kifejti, a kérgestenyerű napsütötte szántóvetőt, akinek munkája a mindennapi kenyérhez juttat, talán megbecsüljük, de vonzódásunkat és elismerésünket rendszeren az emberi élet más alakjainak szoktuk fenntartani. Elhúnyt munkatársunkkal, György Endrével szemben ezt annál többen látták helyénvalónak, mert fellépése, modora és élete olyan volt, mintha nemcsak került volna az ünneplést, hanem mintha neki szinte fájt volna elfogadni az elismerés koszorúit. Épp azért sokan tartották cinikusnak. Ez elég volt ahhoz, hogy elforduljanak tőle. A kortársak többsége a nem vonzó külső alatt rejlő igazi értékekre nem volt kíváncsi. Nem vették észre, hogy az, ami valóban érték, rendszeren a mélységben rejtőzik és onnan kell sokszor nem kis erőfeszí-

téssel napfényre hozni. Sohasem tartoztam ezek közé, sőt szerencsésnek éreztem magamat, ha módomban volt kedélyvilágába pillantani, megsejtve azokat a belső ideálokat, melyekért élni, dolgozni és felmelegülni tudott. Az angol szellemi és gazdasági világgal való összekapcsolódásomat, ami oly felemelő és nemesítő hatással volt rám, nem kis mértékben neki köszönhetem. Ez mentsen ki, ha vele szemben itt-ott talán elfogult leszek.

György Endre 1848 március 15-én született, Huszt városában. A Györgyök ereiben a családi hagyomány szerint székely pixidariusok vére folyt. István kerül Borsodba és kap, habár református, 1671-ben III. Ferdinándtól armálist. Az utódok Abaújban és Zemplénben mint gazdálkodók és iparosok élnek. Endrének nagyapja, József, szatmárnémeti tudós prédikátor, nagyanyja, Osterlamm Károly ev. lelkész leánya, Krisztina, ki a felvidéki Berzeviczy, Görgey és Haberern-családokkal állt rokoni összeköttetésben. Apja szintén József nevet visel, orvos lesz, de jogot is végez. Botanikával szenvedéllyel foglalkozik, kutatja Máramaros gyógyító vizeit, flóráját. Máramarosszigeten 1872-ben Múzeum-Egyletet alapít. Felesége a Perényiek jogtanácsosának leánya, viski Lator Borbála, komoly, vallásos nő, ki hat gyermekkel ajándékozta meg férjét. József eleinte Huszton orvos, Máramarosszigetre 1853-ban költözik s a megye főorvosává lesz. 1859-ben mindenük odaég. Három évvel később meghal az apa, egy éven belül az anya is. A gyermekek szegényen és árván maradnak el. Mily küzdelmek következtek ezután, el lehet képzelni. De ez nem volt kárára elhúnyt tagtársunknak, sem ami erkölcsi világát, sem pedig ami kedélyének derültségét illeti. Az egyszerűség és igénytelenység, amire a mostoha sors koraiifjúságában reászorította, megmaradt nála akkor is, mikor már módjában lett volna tőlük megválni. Iskoláit Máramarosszigeten és Budapesten végezte. Kik adtak irányt törekvéseinek, kik bírták reá, hogy az ihletett pillanatok hatása alatt fennköltebb s a köznapiak fölé emelkedő célokhoz kösse élete hajóját, nem sikerült kitudnom, bár utánajártam. Írásai és kijelentéseiből azonban tudjuk, hogy Kölcsey, kit szerfölött tisztelt, nagy ha-

tással volt reá, és közel a feltevés, hogy az a tanítás, mi a *Parainesis*ben foglaltatik s amit a huszti várról írt költemény mond, bevésődött a fiatal szívbe. A «hass, alkoss, gyarapíts» parancsa elkísérte a koporsóig.

Korán nyílt lehetőség érvényesülésére. Az Akadémia Keleti Károly és Konek Sándor ajánlatára már 1872-ben, tehát 24 éves korában, 27 szóval 9 ellen, tagjai sorába emelte. Módjában volt az angol viszonyokkal huzamosabb ottélés révén közvetlenül megismerkedni. Ezt a szerencsét 60—70 év előtt csak kevés magyar ifjú érte el. Neki sikerült az is, hogy személyesen érintkezhetett olyan nagyságokkal, mint Cobden munkatársa, John Bright, ki a szabadkereskedelem apostola és quaker, tehát erősen vallásos férfiú is volt, s John Stuart Mill, aki, mint az utilitariánus iskola egyik büszkesége, a *Logikáról* írt műve mellett főleg közgazdasági munkájával és a *Szabadságról* kiadott tanulmányával tette törekvéseit emlékezetessé. E tanulmány, melyet nem kisebb egyén, mint Kállay Béni, ültetett át nyelvünkre, az élő magyarok közül nem egynek életére gyakorolt elhatározó befolyást.

Az a lelki vonzódás és bámuló tisztelet, melyet nagyjaink Széchenyi Istvántól kezdve nálunk az angol nemzet és törekvései iránt felébresztettek, mélységben és kiterjedésben sokat nyert György Endre munkái révén. Mint láttuk, módjában volt a szigetország levegőjét huzamosabb időn át élvezve teleszívni magát nemes ambícióval épp azokban az éveiben, melyekben az alaktalan csapongások elhatározásokká szilárdulva kijelölik az élet céljait és az ösvényeket, melyeken azokhoz el tudunk jutni. Munkáin erősen érzik a mult század nagy angol íróinak és ezek által formált közvéleménynek hatása. Érthető tehát, hogy első nagyobb műve, ifjúságának legértékesebb gyümölcse, az 1874-ben kiadott *Angol államférfiak és szónokokról* szóló vaskos kötet lett. Ez a Csengery Antal által még 1851-ben közrebocsátott *Magyar államférfiak és szónokok* mellett hivatott volt arra, hogy azt, amit az újabb nemzedék Csengery művéből az 1848 előtti idők nagyjainak törekvéseiről és egyéniségéről tanulhat, kibővítse azoknak a parlamenti nagy-

ságoknak ismeretével, akik a mult század derekán a szigetország politikájában és irodalmában kiváló szerepet játszottak. Ezek közül mindössze öttel foglalkozik. John Bright és John Stuart Mill után Henry Fawcettet ismerteti. Ez utóbbi, bár korántsem oly nagy egyéniség, mint amazok, de igazi angol jellem. Alig volt 25 éves, amikor szemevilágát elveszíté. Mindamellett neje segítségével politikai és közgazdasági téren nem egy tekintetben vetett fényt azokra az utakra, melyeken nemzetének, ha emelkedését folytatni kívánja, haladnia kell. Ezeken túl nagy avatottsággal vázolja Gladstone és Disraeli politikai szerepét és sikereiket is. E dolgozatok érték és avatottság tekintetében nálunk még ma is páratlanul állanak, mert részletesen vázolják az akkori angol közéletet kitöltő küzdelmeket és azok mozgatóit. Az általa közölt mutatóványok között van Stuart Millnek emlékeztető rektori beszéde a St. Andrews-i egyetemhez, amelynek zárószavai ma, több mint ötven évvel az első olvasás után még mindig az igazság irányító erejével hatnak reám, ha többé nem is azzal a megváltó erővel, melyet érezhet az ifjú, aki élete céljait keresve e kijelentések révén a sötétséget világossággá látja maga előtt derülni.

Stuart Mill szívére kötve ifjú hallgatóinak, hogy mint a haza reményei és fenntartói igyekezzenek magukévá tenni a kor eredeti tehetségeinek legértékesebb gondolatait, felhívja őket, — igazán keresztyén gondolat — hogy ne az anyagi jutalomért dolgozzanak. Van egy jutalom, mely okvetlen osztályrészük lesz. Ez az a mélyebb és igazi érdek, mely bennünket az élethez fűz, ha megtanultuk azt becsülni, ami az életben erre méltó. Ez sokszorozza meg az élet értékét és elkísér a sírig. Az egyénhez fűződő érték folyton veszít, amannak értéke nemcsak maradandó, hanem növekszik is, mert független az egyént érő csapásoktól.

Saját életem tapasztalataival igazolhatom, hogy Stuart Millnek igaza volt, és ha ez igazságot, mint eleven erőt, be tudnók oltani a fiatal nemzedékbe, a nemzet emelkedése mellett szilárdabb alapra helyeznők az egyének boldogságát is.

A tárgyalt munka megjelenése után, munkásságának

szinte nem várt eredményeként, két év múlva jelent meg György Endrének *A különbözeti árszabályok jogosultsága és hatásáról* írt, a Magyar Tudományos Akadémia által a Dóradíjjal koszorúzott pályaműve. A távolság a gondolatvilág között, melyben a két dolgozat mozog, szinte lehetetlenül nagy. Amott az angol világpolitika nagy elvei és problémái lelkesítik a szerzőt, emitt a gyakorlati vasúti politikának kétségkívül fontos, de olyan kérdéséről van szó, amely igazában csakis a szakembereket kötheti le. Felmerül a kérdés, vajjon az előbbire való felkészültség nem diszkvalifikáló momentum-e a másokra nézve. Jelen esetben nem volt az. A mű mélyen behatol a vasúti tarifaképzés száraz és fárasztó szövevényeibe s a külföldi fejlődés részletezése mellett hű és még ma is érdekes képét adja azoknak a nehézségeknek, amelyekkel az akkor szülemelőben levő magyar vasúti politikának meg kellett küzdenie. A magyar állam nemzeti vasúti politikájának a kiegyezés után nagy gátjai voltak. A nagy nemzetközi pénzhatalmak, a Rotschild-ház kezében levő, területünkön átfutó vasúti vonalak, továbbá alapítójának, a nagy Széchenyinek emlékét könnyen feledő Első cs. kjr. szab. Dunai Gőzhajós Társaság szívesen rendelték alá a magyar érdekeket saját szempontjaiknak, és azoknak a férfiaknak, kik a közmunka és közlekedési minisztériumban vagy azon kívül dolgoztak a nemzet igazaiért, nehéz helyzetük volt, mikor még a magyar közönségnek főleg tájékoztatlanságból eredő közömbösségét is le kellett győzniök. Életbevágó érdekekről, a mezőgazdasági export fejlesztése és a keleti tranzitoforgalom révén támasztott verseny leküzdéséről volt szó. Természetes, hogy György Endre és azok, akik mellette állottak s az államot tartva a nemzeti érdekek hivatott őrének, az állami vasutak rendszerét pártfogolták, e kicsi csoportba tartoztak. A helyzet azonban nemcsak nehéz, hanem fonák is volt. A társulati vasutak megváltásához pénz kellett, de ehhez csak kölcsönök révén juthattunk. A mi állandó bankárunk pedig ugyanaz a Rotschild-ház, melynek érdekeltsege az ú. n. Osztrák Állami és Déli Vasútnál köztudomású volt. A Dunai Gőzhajós Társaságnál még az uralkodóház egyes tagjainak részvényei is szóbakerültek. György

Endrének műve utat tört a vasúti politikában és előkészítette azt a fejlődést, melynek egyes sikerei Ordódy Pál, Baross Gábor, Szabó Jenő és munkatársaik nevéhez fűződnek.

Bizonyítékeként nem lankadó munkásságának, egy rövid évvel e mű megjelenése után György Endrének új feladatkörbe nyúló műve látott napvilágot. Ebben *Keletre magyar* címmel azokat az érdekeket és teendőket világítja meg, melyek keleten kötik le figyelmünket. A tanulmányt a Nemzetgazdasági Egylet a Korizmiccs-díjjal tüntette ki. Nagy tudománnyal, elmélyedéssel és lélekkel van írva. Vázolja Kelet gazdasági helyzetét, amely megadja kelet felé a magyar iparnak és kereskedelemnek a terjeszkedés lehetőségét. Részletes tervet ad az irányító központ szervezete és feladataira nézve.

Az alatt a közel negyven év alatt, mely a mű megjelenése és 1914 közt lefolyt, nem egy javaslata valósult meg. De a kívánt előretörés, gazdasági hódítás, az erős verseny, a kívánatos tőke és erély hiánya s belső bajaink miatt bizony elmaradt. A szerző legszebb álmai nem bírtak megvalósulni. Mint ahogy Kossuth is hiába akarta tengerre vinni a magyart, hogy új kincseket gyűjtsön és új fényt derítsen nemzetére. Ma ugyan nem panaszkodhatunk, hogy a magyar ne járná a tengereket. Csakhogy az utazásoknál rendszeren hiányzik a komolyabb cél, s az elköltött összegekkel szemben ritkán állanak a nemzet tennivágyását serkentő, erélyét izmosító aktív tételek. Más népek gazdasági alkotásait méltányoljuk, meg is csodáljuk, de annak a munkának, mely hasonlókat tudna nálunk a nemzeti génusz ereje révén teremteni, még ezután kell igazán kifejleni.

György Endre idézett művében, szemben a mezőgazdaságnak csekély és a változó időjárástól függő jövedelmezőségével, rámutatott azokra a nagy lehetőségekre, amelyek az ipar fejlesztése által nemzeti gazdaságunknak biztosíthatók.

Aki ismeri későbbi működését, szinte érthetetlennek fogja tartani azt a csekély fontosságot, melyet a *Keletre magyar* szerzője a mezőgazdasággal, mint a nemzeti erő főforrásával szemben itt tanúsít. Mintha az a szellem tartaná

lenyűgözve, mely Cobden és Bright révén az angol mezőgazdaság sírásója lett s amely nálunk még a 40-es évek mozgalmainak hatása alatt csakis az ipar és kereskedelem felé fordult és megszülte azt a káros egyoldalúságot, amely mezőgazdaságunk érdekeit elhanyagolva, nemzeti gyengeségünknek egyik forrásává lett.

Miután a várt eredmény, a mezőgazdaság fellendülése a fejlődő ipar és kereskedelem révén nem akart bekövetkezni, György Endrének akarva, nem akarva, ki kellett bővíteni eddigi felfogását, ha igazán a nemzeti érdekek szolgálatában akart állani.

Gazdáinknak folyton erősülő és, sajnos, nem is alap nélkül való panaszai, melyek az 1879-ben Székesfehérvárott tartott nagy gazdagylésen elég határozottan nyilvánultak és élénk agitáció és mozgalom forrásaivá lettek, a mezei gazdaság, az országnak legrégebb és legfontosabb jövedelmi forrása felé fordíták figyelmét.

Közeli kapcsolatban állván e mozgalom vezetőivel, gróf Károlyi Sándor és társaival, a mezőgazdaság helyzetének feltárása végett 1882-ben az O. M. G. E.-ben tartott széleskörű tanácskozásban gróf Dessewffy Auréllal együtt már mint a közlekedés kérdésének előadója szerepelt. Nagy része volt a bizottság tárgyalásainak sikerében. Akkor a magyar közlekedés főkérdései voltak a magyar nyelv érvényesítése, az erős Osztrák Állam Vasut, valamint a Déli Vasút döntő hatalmának letörése, ezek mellett a Dunai Gőzhajós Társaság rákényszerítése arra, hogy a magyar állam érdekei előtt meghajoljon. A zimonyi és győri vonal kiépítése, a belföldi termelés érdekeinek védelme a tranzitó keleti vasúti forgalmát ápoló törekvésekkel szemben a későbbi időkben meg is valósultak. Nem sikerült azonban elérni sem a Vukovár—samáci csatorna kiépítését, sem a Kulpa hajózhatóvá tételét. Ezeket a trianoni béke révén úgyis elvesztettük volna. Nagyon kár azonban, hogy az akkor tervezett, a mai Magyarország területét átszelő csatornák sem létesültek. Annál kevésbé volt lehető ezekkel kapcsolatban az Alföld erre szoruló vidékeit öntözés révén gazdagabbá és bővebben termővé tenni. Ez még Kvassay Jenő fáradozásainak sem sikerült.

Közel ötven éve annak, hogy ezek a tanácskozások történtek. De ha azok erélyesen befolyásolták közlekedésünk politikáját, ha bizonyos kérdések tekintetében, milyenek Budapest felkarolása, a differenciális tarifák, a refrakciák ügye, irányt adtak a magyar közlekedési politikának, abban nem jelentéktelen része van György Endrének, aki a belső politika kérdéseinek a nemzetközi kapcsolatok szempontjából való megformulálásánál igazán egyike volt akkor élt politikusaink leghivatottabbjainak.

Ha a fentiekhez hozzávesszük azt, hogy első komoly közgazdasági folyóiratunknak, a múlt század nyolcadik tizedében megindult *Nemzetgazdasági Szemlének* szerkesztését Akadémiánk szintén György Endrére bízta, láthatjuk, hogy már aránylag fiatal korában milyen reményeket fűztek hozzá és mily hatáskörre tett szert tehetsége révén. Értékelték el nem tagadható képzettségét, mely egyrészt a legmodernebb kérdéseket is felkarolta, másrészt bizonyos klasszikus színnel is dicsekedhetett. E mellett mindenki már az első pillanatra érezhette, hogy amit tett és tenni fog, az mind a chauvin és tegyük hozzá, tiszai magyarság szempontjai szerint fog alakot és megvalósulást nyerni.

A vízjogi kérdéseknek modern alapokon való megoldása, illetőleg a vízjogi törvény megalkotására irányuló mozgalom, hol a háttérben főleg Kvassay Jenő törekvései állottak, az 1885. évi XXIII. tc-ben foglalt törvényben nyert kielégítést. Az idevágó javaslat előkészítése hosszú és fáradságos tanácskozások keretében történt, amelyekben gróf Károlyi Sándorral együtt igen tevékeny részt vett György Endre, ki már előbb foglalkozott az olasz vízjogi viszonyokkal s ezekről egy külön kötetet is adott ki. Ez Claudio Callandra műve az olasz vízjogi törvényekről. Megírta *Az angol vasúti törvényhozás történetét* is. Pedig ugyanakkor egy másik, nem kevésbé fontos és nehéz kérdés is lekötötte figyelmét és munkáját.

Annak a megokolatlan és felületes felfogásnak, mely szerint a mezőgazdasági politika a földesúri jogok megszüntetésével s a jobbágyság felszabadításával hosszú időre kikapcsolódott a megoldást váró feladatok közül, fatális követ-

kezményei kezdtek Európaszerte, nálunk pedig még fokozottabb mértékben mutatkozni. Amit a kereskedelem nézve helyénvalónak találtak, t. i. a szabadság biztosítását, úgy állították oda a mezőgazdaságra is, mintha ezzel az állam és társadalom teljesítette volna a föld művelőivel szemben kötelezettségét. Ez kárhózas egyoldalúságra vezetett. A múlt századnak azonban főleg második felében olyan erős volt a szabadság gyógyító és mindenható erejébe vetett hit, hogy a kiegyezés utáni időkben szállóigévé lett gróf Andrássy Gyulának mondása, hogy csak 50 évi béke kell és hazánk felvirágzása biztosítva van. Mintha a szabadság akár egyeseket, akár nemzeteket biztosíthatna a félrelépések és botlások ellen. Mintha magának a szabadságnak nem volna szükségére a nem szűnő örködésre. A botlásoknak a szabad nemzetek is éppúgy ki vannak téve, mint az egyének. Habár amott a botlást esetleg csak huzamosabb idő múlva követi a büntetés, a «*delicta majorum inmerita lues*» nem egyszer válik valóra. A büntetések, melyeket a természet a gazdasági tudatlanság büntetéseül kioszt, semmiképpen sem dőre hiábavalóságok. Ezekből származnak a bukások, kereskedelmi válságok, a tőke és munka összeütközései, belső zendülések és nemzetközi háborúk. A gazdasági élet szimmetriájának megbontása egyes fontos kereseti ágak elhanyagolásának szomorú következményei, a kevésbé értékesek javára.¹

Ez nemcsak esztétikai hiba, hanem végzetes botlás a termelés, valamint a gazdasági élet egészséges fejlődése ellen. A gazdasági politika irányításánál azonban nemcsak a tudás és annak ellentéte, a tájékozatlanság a döntő. Az általános nemzeti érdek nem egyszer azért nem tud érvényesülni, mert a hatalmat birtokló vagy arra törekvő csoportok és rétegek nem ezt, hanem saját szűkebb érdekeiket tartják irányadóknak.

A természeti gazdálkodásból a pénzgazdálkodásba sodort magyar mezőgazdaság felszabadult a hűbéri korlátozó-soktól, a nélkül azonban, hogy az egészséges fejlődésnek feltételeit, a beruházásra és üzletvitelre szükséges tőkét, az

¹ Cairnes *Essays*. 263. lap. *Political Economy and Laissez Faire*.

önálláshoz kellő tudást, a polgári társadalom alapvető tételét, a sancta massariciát, az okos gazdálkodás elveit magáénak mondhatta volna. Ez utóbbin azt a lelki hajlandóságot kell érteni, mely a vagyon politikai és társadalmi jelentőségét tartva szem előtt, a napi élet feladatait e szerint rendezi be s lemond a kínálkozó élvezetekről a távol cél érdekében. Ez az önmehtagadás és takarékoság erényét jelenti, melyhez csak megfelelő nevelés útján lehet jutni, mi nálunk alig volt meg. A kifejezés Albertyé, ki ezzel a főleg Firenzében felsarjadó polgári felfogást illeti. Erre nem taníták meg nálunk a forradalmat átélt nemzedéket és így az szükségkép ment tönkre, mielőtt jelleme átfarmálódhatott volna.

E helyzet orvoslására kevés és az is elkésve történt. Maga a Magyar Földhitelintézet is csak 1863-ban kezdte meg működését. Az abszolút kormány nem sietett a rebellis középirtokosságot megmenteni. Történt azonban egyéb.

Mohón kaptunk a nyugat által felkínált s a haladás nevében ajánlott új igényeken. A fontosabb követelményt, gazdasági életünk alapjainak megvetését, bűnös könnyelműséggel hanyagoltuk el. A harmóniát, melynek a termelés és fogyasztás közt meg kell lenni, az utóbbi korlátozása révén nem tartották lényegesnek azok, kik az utóbbinak kielégítésére vállalkoztak. Ez ellentétben lett volna a sokszor dícsért szabadsággal, sőt azzal a felfogással is, mely az igények szaporítását, tekintet nélkül ezek értékére, a haladással azonosította.

E helyett az e révén fejlődő szabad kereskedés és nagyipar előnyeit siettek dícsérni. Sikerült is elvonni a figyelmet a mezőgazdaságtól. Azokat, kik a mezőgazdaság alapvető fontosságára utaltak s ennek érdekében bizonyos intézkedéseket követeltek, mint elmaradt és ósdi felfogású egyéneket, sőt mint reakciósokat állíták oda. Így a mezőgazdaságot mindenütt másod- vagy harmadsorba szorították le.

Talán legszembeötlőbb ez a hitelkérdésnél. Mesterileg és a kérdés egészét felkarolóan tárgyalja ezt György Endre abban a tanulmányban, melyet a *Kisbirtoki hitelszervezet hiányai* címmel az 1885. évi országos kiállításal kapcsolatosan rendezett Nemzetközi Gazdagylés alkalmából szer-

kesztett. E gyűlés a székesfehérvári zászlóbontásnak volt a gyümölcse s a hitel kérdésén kívül még a vámok, illetőleg a középeurópai vámszövetség ügyét is körébe vonta. Ennek előadója érdemes pályatársunk, Gaál Jenő volt. Számos német, olasz, francia és osztrák szakférfiú tett eleget gróf Károlyi Sándor meghívásának, ki a gyűlés sikere érdekében személyesen kereste fel őket. Az eredmény a *Gazdasági lapok* szerint aranybetűket érdemel nemzetünk közművelődésének történetében.

A hitelügy rendezésének kérdése már az 1885. évi nagygyűlést megelőzőleg is értékes eszmecserére adott alkalmat a Gazdakörben, hol György Endre indított meg sorozatos előadásokat Somssich Pál elnöklete alatt. A felszólalók közt volt gróf Apponyi Albert és Kerkápoly Károly is. A gazdák értékesebb elemei ezeket a mozgalmakat élénk figyelemmel kísérték és sokat vártak a mozgalomtól, de az országos kiállításához csatlakozó tanácskozásoktól is. A vérmesebbek, gróf Károlyi Sándor és Apponyi Albert is remélték, hogy a közös bajok érzete létrehozza Európa gazdái közt az érdekek közösségének tudatát, amiből aztán a sikert biztosító együttes cselekvés fog fakadni. E remények nem voltak alap nélkül, de megvalósulásuk elmaradt. A vezető nemzetek politikusai közt nem akadt olyan, ki e feladatra vállalkozott volna, a föld és falu problémái nem vonzották őket eléggé.

György Endre belátását és felfogásának helyes irányát dícséri, hogy már akadémiai székfoglalójában a skót bankok Cash Credit-jével foglalkozott, minek gazdasági és szociális értékét igen nagyra becsülte. Megérthető tehát, ha 1885. évi tanulmánya, ez a széleskörű, a külföldi viszonyok beható ismeretére támaszkodó értékes dolgozat kiterjeszkedik a bajokainak részletes elemzésére, a tőkehiánynak és ennek folytán a föld fokozódó eladósulásának nagy problémájára. Fel-tűnteti a kisbirtok siralmas helyzetét. A gyűjtött adatok szerint ugyanis a földbirtok átlagos megterhelése akkor nálunk holdanként 26 forint 27 krajcár volt. A nagybirtok aránylag előnyösebb helyzetben van, mert holdanként csak 18 forint 94 krajcár terheli. Ellenben a kisbirtoknál a teher felszökik 60 forint 18 krajcárra is. Ez aránytalanság azonban,

azt hiszem, bizonyos fokig abból magyarázható, hogy a latifundiumok egyrésze jogi természeténél fogva nem volt megterhelhető. Ha ezt figyelembe vesszük, kevesebb okunk lesz a nagybirtokosság helyzetét rózsásnak tüntetni fel.

E helyzetből kiindulva a tanulmány vázolja az orvoslás módjait, a jelzáloghitel kiterjesztését, az «Anerbenrecht», a homestead-ek kérdését és arra a következtetésre jut, hogy a bajon tisztán a reálhitel fejlesztése nem fog segíteni. A személyi hitel megfelelő kielégítése állami támogatás mellett, de kényszer nélkül, mentheti csak meg a birtokosságot a tönkretutástól.

Közel félszázad múlt el, mióta György Endre szavai elhangzottak. Sok tekintetben nagyot haladt a világ. A mezőgazdasági hitel problémái azonban kielégítő megoldást mégsem nyertek. Ami javítás ezirányban Középeurópában történt, azt teljesen tönkretették a háború és az azt követő események. A legyőzött népeknél szinte csak az üres keretek maradtak meg, tartalom és erő nélkül. Ezt még meg lehet érteni, de hol a magyarázata annak, hogy ezeket a nagy mulasztásokat a győző államok sem tudták — talán az egy Olaszország kivételével — kielégítően pótolni? Az a nagy távolság, mely a kereskedelmi hitelt a mezőgazdaságitól elválasztja, szükségképp vonja maga után azt, hogy az utóbbi foglalkozási ágánál a boldogulás lehetőségei csökkennek s a terhek szaporodása szinte ki sem kerülhető. E mellett a gazdák még a drága hitelhez is csak nehézségek és költségek árán tudnak eljutni.

Mindez csak emeli azok érdemét, akik az 1885. évi tanácskozások elméleti eredményeivel meg nem elégedve, a gyakorlati élet terére léptek s 1886-ban megalapították, nagyon szerény keretek között, Pest vármegye támogatásával a Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegyei Hitelszövetkezetet. Ez történt majdnem félszázaddal a Pesti Hazai Első Takarékpénztár létesítése után, amely szintén szociális iránnyal alakult s nemcsak Fáy András személye által, hanem egyébként is sok szállal fűződött a vezető vármegyéhez. A vármegye volt az Aprós Kasszának is nevezett hitelintézet támogató és ellenőrző szerve. Részvényeket csak a megyebeli birtoko-

sok jegyezhettek. Jellemző, hogy a nyereszkesedés ki volt zárva. A cél a takarékoság fejlesztése és az alsó rétegek emelése volt. Az igazgatónak és a választmány kétharmadának birtokosnak kellett lennie. Az eredeti altruista irányzat azonban a korszellem nyomása alatt módosult. A fölös jövedelmet később nem a megyei köznép javára fordították, mint az eleinte tervezve volt, hanem osztalékképp juttatták a részvényeseknek.

E két intézmény nagy jelentőségét kiemelnem szükségtelen, de reá kell mutatnom, hogy mindkettő legalább eredeti formájában a sokszor leszólt vármegye érdeme volt. Sajnos, hogy a beoltott altruista érzés rövidéletűnek bizonyult.

A Pest Vármegyei Hitelszövetkezet gyorsan fejlődve szép sikereket ért el és pár év múlva már mint a Hazai Hitelszövetkezetek Központja működik, 1898-ban pedig Országos Központi Hitelszövetkezetté alakul át. Ez a kezdet nehézségeinek legyőzése után gyors fejlődésnek indul és főleg a vidéki alsóbb rétegek hitelviszonyainak javítása és a kisemberek takarékosági hajlamának fejlesztése körül szerzett magának el nem évülő és el nem tagadható érdemeket. A kezdes dicsősége György Endre érdeme, ki az eszmét Csengery Antalnak köszönhette. Csengery ugyanis néhány barátjával mindjárt a kiegyezés után mozgalmat indított a kisemberek hitele érdekében, de ezzel eredményt elérnie azonkívül, hogy György Endre lelkébe beültette a termékenyítő gondolatot, neki nem sikerült.

György Endrét a mezőgazdasági hitel kérdésének megoldása a későbbi évek folyamán is sokat foglalkoztatta. Míg a községi hitelszövetkezetekkel főképp a kisbirtokoságon akart segíteni, egy 1900-ban formulázott javaslata a középbirtokosság bajaira keres orvoslást. Előrebocsátva a középbirtokosság történelmi szerepét és azt, hogy a magyar politika és közéleti tevékenység a nemzetnek ezen a rétegen fordult meg s ebből sorozódtak Bocskai, Bethlen és Rákóczi hadnagyai, utal arra is, hogy a hazaszeretetnek azt a magasabb fokát, mely évszázadok óta e rétegbe, nemzedékről nemzedékre beleszűrődött, éppúgy nem lehet átültetni má-

sokba, mint a modern park udvarába csak bokrokat vagy csemetéket lehet átültetni, de ősfákat nem. E réteget azonban segítség nélkül a végső romlás fenyegeti, mert földbirtoka értékének 80—90 %-áig el van adósodva. A helyzet orvoslása végett a *credit agricole*, a mezőgazdaság üzemi hitelének szervezését ajánlja. Az irányító központnak szerinte a Magyar Földhitel Intézetnek kell lennie, mely az országos szervezet segítségével pénzzel is ellátná azt a raktári hálózatot, hova a gazda termékeit eladásig elhelyezhetné.¹

Bővebben foglalkozik ugyanezzel a feladattal pár évvel később² s javaslatai alapján az O. K. H. Sz. kezdte is szervezni a szövetkezeti raktárakat, melyek közül nem egy igazán szép eredménnyel működött, a nélkül azonban, hogy a György Endre által óhajtott országos hálózat létre tudott volna jönni.

1902-ben a pozsonyi gazdaggyűlésen elmondott beszéde, melynek egyes mondatainál láttam gróf Széchenyi Imre szemében kicsordulni a megindulás könnyeit, a *Falusi élet etikájával*, a különböző rétegek egymásra utaltságával foglalkozik. Ez támasza a nemzet erejének, de egyszersmind az egyéni boldogulás lehetőségét is gyarapítja, mert minden csepp izzadság, mely a barázdába hull, termőtalaja az igazi hazaszeretetnek. Ezért fontos a gazdakörök révén az egyetértés ápolása.

Ma, közel 30 évvel György Endre ébresztő szózata után, az általa felállított követelmények még mindig csak jámbor óhajtások, nemzeti érdekeinknek és az államnak nem kis kárára. Még mindig nem ment át vérünkbe az a tudat, hogy szervezkedés, az ezúton és csak így elérhető eredmények nélkül az emelkedés föltételeit lehetetlen magunknak biztosítani.

Érintettük, hogy György Endre már igen korán, a 70-es évek legelején szerepet vitt közéletünkben. Szerkesztette az országgyűlési ifjúság lapját, az *Új Nemzedéket*. Élénk részt vett a tehetséges fiatal törekvők által rendezett poli-

¹ *A Magyar Középbirtokos Hiteléről*. A Magyar Gazda Szövetség kiadása. 1900.

² *A középbirtokos hitelle és a szövetkezeti raktár kérdése*. 1902.

tikai vitákban, összeköttetésben állott a hírlapírókkal, sőt egy időben, mikor a Horváth Gyula által alapított *Magyar Hírlap* Baross Gábor vasúti politikáját erősen ostromolta, a közvélemény szerint György Endre volt az, ki e harcot anyaggal ellátta.

Politikai pályafutását megelőzően a régi közmunka és közlekedési minisztériumban szolgált s ott szerezte érdeklődését és első tapasztalatait az akkor erősen vitatott vasúti és vízi ügyek iránt, amelyek előrevitele körül élete későbbi folyamán olyan számbavehető tevékenységet fejtett ki. Első ízben a halmi-i kerület, később Munkács képviselőjeként jutott az alsóházba. Beszédeinek tanúsága szerint ott főleg a közgazdasági, nevezetesen vasútpolitikai kérdésekben biztosított magának meghallgatást és tekintélyt. Eleinte a Deák-párthoz tartozott, később a szabadelvűnek nevezett kormányzópárt tagja volt. Gróf Bethlen András mint földművelésügyi miniszter államtitkárává akarta kineveztetni, de ezt a javaslatát Szilágyi Dezső ellenvéleményével szemben nem tudta keresztülvinni. A pálmát és az államtitkári állást helyette Miklós Ödön nyerte el.

A 90-es évek derekán mint Darányi Ignác földművelésügyi miniszternek Anglia és Franciaországra kinevezett szaktudósítóját látjuk Londonban. Ezeknek a szaktudósítóknak hivatásuk az volt, hogy némileg pótolva hiányzó külképviseletünket, az illető országok közgazdasági viszonyait figyelemmel kísérik s a tapasztalatokból vonják le a magyarság szempontjából azt, ami reánknezve hasznos és sikert-fakasztó lehet.

György Endre több évig élt a neki annyira kedves Angliában, nézdelődve, kontemplálva, igyekezve összeolvasztani az elméletet a gyakorlattal. Hivatásának tartotta felemelni a napi élet sürgető követelményeit a fennköltebb nemzeti és általános érdekek régióiba. Jelentései, melyeket a földművelésügyi miniszterhez intézett, egy külön kötetben is megjelentek.¹

¹ *Közgazdasági tanulmányok.* Tallián Béla földművelési miniszter rendeletére összeállítva, 1905. Budapest, Pallas rt.

A közgazdasági politikában, de egyébként is a szabadelvű irány híve volt. Magába szívtá azt a felfogást, mely Viktória királynő idejében az angol életben uralkodott. Közéletünk is ezeknek az eszméknek a hatása alatt állott. Meg voltunk róla győződve, hogy éppúgy, mint ahogy a nyugati nemzetek szabadelvűség útján és ezáltal jutottak el a haladásnak és jólétnek általunk annyira óhajtott fokára, ez reánk nézve is bekövetkezik, ha ez úton haladunk. Kapcsolatban állva Brighttal, Stuart Millel, magával Gladstone-nal, de e mellett az angol közéletnek kisebbrendű csillagaival is, ezek felfogása beleszűrődött György Endre lelkébe s így vált ő például a Cobden és Bright gabonavámellenes mozgalmanak dicsőítőjévé, habár alig lehet feltenni, hogy ne tudta volna, hogy ez a gyárosok szövetségének diadala volt a föld urainak és művelőinek erőfeszítésein. Jelentéseiben mindenesetre kénytelen rámutatni arra a hanyatlásra, mely az angol mezőgazdaságnak a XIX. század végén jellemző vonása lett.

Tisza Kálmánnak és Istvánnak haláláig híve, illetőleg tisztelője volt, habár társadalmi úton folytatott mozgalmakban reájuk nem támaszkodhatván, kénytelen volt az ellenzékhez tartozó gróf Károlyi Sándorral és társaival dolgozni. Ez aligha emelte népszerűségét az orthodox szabadelvű táborban.

Közéleti munkásságának nem legutolsó tétele azok az emlékbeszédek, melyekben Akadémiánk elhunyt nagyjait méltányolja. Ezekben az átfogó, emelkedett felfogás mellett élénk lélektani megfigyelés és boncolás emeli a választékos és kidolgozott irány megkapó szépségeit. Belekapcsolja az elparentált egyéniségét és munkáját a nemzeti ébredés sokoldalú törekvéseibe. Ez emlékbeszédekben az elmúlt klasszikus idők szellemének hatását érezzük, mintha ez leszállana közénk azért, hogy emelje, nemesítse és értékesebbé tegye a munkát, melyet az előrehatolni, nemesülni vágyó nemzet végezni kíván és végez is. A napi élet töprődései, a részletek útvesztői fölé emelkedve György Endre olyan beszédeket hagyott reánk, amelyek itt-ott értékesebbeknek látszanak azoknak az elhunytaknak tevékenységénél, akiknek életéhez fűzi gondolatait. Gorove Istvánnál például szíve lüktető

melege borítja el mondanivalóit, hiszen azoknak, akikről beszél, kortársa, törekvéseiknek osztályosa, ugyanazt a levegőt szívta és ugyanazon célok szolgálatában állott, mint azok.

Fellángol, szemlélve a XIX. század első felében Széchenyi szavára felébredt nemzeti tevékenység eredményeit. Meghatja őt Gorove öntudatos gazdasági tevékenysége, ragaszkodása Széchenyi eszméihez. Áldozatos hazafisága, mely miatt számkivetésbe is kerül. Valóban azoknak kell az elismerés pálmáját kiosztani, akik azokban az időkben, melyekről szó van, a közgazdasági élet problémáival önként és hivatászerűen foglalkoztak. A nemzet akkori szűk látkörét, tájékozatlanságát megvilágítja az, hogy Trefortot zsidónak tartották, mert a bankok ügyével foglalkozott, míg egykori érdemes főtitkárunkat, Szily Kálmánt, később is megcsodálták, mert szerintük lakatosnak készült, mikor a bécsi polytechnikum hallgatói közé íratkozott be.

Azzal, amit György Endre el tud mondani Gorove Istvánról, aki idejét, tehetségét, lelkének melegét odaadta a hazának, aki nem kért attól soha semmit, aki emléke a multnak, de nem lankadó hittel van a jövő iránt, aki szenved, tűr, dolgozik és hű mindhalálig, aki nem panaszkodik soha, mert keblében viseli a híven teljesített polgári kötelesség tudását — a klasszikus római polgár erényeit ruházza a magyar földesúrra, aki nő, érvényesül és fárad a magyar rónán a Tisza és Duna között, hogy annak népét értékesebbé, földjét termőbbé tegye. E szinte váratlan felmagasztalása a közélet által zárkózottnak, sőt szinte ridegnek ismert és valójában nem is oly nagytehetségű férfiúnak, megfejtést nyert azzal, hogy György Endre vallomása szerint egyénileg is le volt kötelezve iránta. Mint mondja, közelről érezte lelke melegét, jóságos szívének szeretetét. Csak az a kár, hogy a nagyon szép emlékbeszéd elfeledi bővebben méltányolni Gorove Istvának azt a tevékenységét, melyet mint földművelésügyi, ipar- és kereskedelmi, majd mint közmunka és közlekedésügyi miniszter kifejtett. Pedig ez alapvető és nem is könnyű munka volt, és Gorove munkatársainak, Gervay Mihálynak, Kozma Ferencnek stb. tevékenységével ismertetné meg az érdemeiket könnyen feledő újabb nemzedéket. Mi mindent kellett

megteremteni a kiegyezés után, arranézve felvilágosíthat bennünket az az egyetlen tény, hogy Gorove hivatalba lépésekor a magyar távíró intézményénél mindössze három magyarul tudó kezelő-tisztviselőt talált.

Beöthy Leó emlékezetéül elmondott beszédében e nem mindennapi és nagyon szerencsétlen férfiú rapszódikus tevékenységével foglalkozik. Ez a tevékenység felkarolja Juda és Izrael történetét abban a korban, melyről az asszír ékírások adnak felvilágosítást. De kiterjed Comte bölcselete mellett az akkor sokat tárgyalt bankügyre is, a *Nemzetlét* című munkában pedig a külön vámterület keretében a védvámok szerepére és reánk való nagy fontosságára.

György Endre szíves készséggel járul hozzá Beöthynek ahhoz a nézetéhez, hogy nyugati példára sokszorosult igényeink kielégítése, ha tisztán mezőgazdasági állam maradunk, aligha lesz lehetséges. Vele együtt az iparban keresi a megoldást. Nemcsak az európai kultúra, hanem magának a mezőgazdaságnak jövedelmesebbé tétele is megköveteli ezt. Az iparúriális állam, ha benne együtt van az iparral a mezőgazdaság is, létfeltétele fajunknak és nemzetünknek. Elért sikereink — folytatja tovább — mind nem biztosítják létünket annyira, mint az, ha az iparosállammá való átalakuláson szellemünkben és gyakorlatunkban mihamarább általesünk. Az iparosulás fontossága tekintetében nincs Beöthy Leó és György Endre között eltérés. Nézetük csak azon eszközökre nézve különbözik, amelyekkel ez a cél elérhető. Míg Beöthy külön vámterületet és védővámot kíván, György Endre úgy találja, hogy iparunk a közös vámterületen kezdett fejlődni s a védővám mellett a fogyasztók terhei erősen emelkednének. Itt György Endre, mint a Deák által teremtett kiegyezés híve, feláldozza az ipar gyorsabb fejlesztésének lehetőségét általános politikai szempontoknak, de kitart a mellett, hogy iparunk fejlesztése legkiválóbb közgazdasági érdekünk.

Nekünk úgy látszik, hogy ebben erősen tévedett. Megdőlt mindenekelőtt az az állítása, mintha az emelkedő ipar okvetlenül maga után vonná a mezőgazdaság boldogulását is. Az ipar bámulatos fejlődése mellett a mezőgazdaság magá-

ban abban az országban, honnan e felfogás kiindult, Angliában, elpusztult. A mezőgazdasági népesség hihetetlenül megapadt, és azok a szántók, melyek hajdan a világ legbővebb terméseit adták, marhalegelőkké és vadászterületekké süllyedtek. De magában az Egyesült-Államokban is, mely ma a világnak aranyban leggazdagabb országa s ahol napról napra az iparnak új csodái kelnek ki, a mezőgazdák ezrei bukhatnak el a létért vívott küzdelemben s a munka nélkül maradtak száma 3—4 millió. György Endrét, a tiszamenti magyart, kétségkívül az angol levegő, a szigetország népe által elért sikerek, Gladstone, Bright és a többiek által hirdetett eszmék ereje sodorta be azok közé, kik az ipar felvirágzásától és nem a földművelésnek biztosításától és fokozatos fejlesztésétől várták a magyar nemzet jobb jövőjét. Pedig jellemének fővonása mégis csak a föld és népének érdekei iránt való odaadás volt. Minél inkább szaporodtak évei, annál élesebben domborodott ki ez a hajlandósága.

Mai helyzetünk, amikor megvannak az ipart védő vámok, a nagyon óhajtott külön vámterület mutatja, hogy az emelkedésnek más feltételei is vannak, mint ezek. A védővámok érvényesülnek az ipar javára, de a mezőgazdaság helyzete bizony sötét. Van pénzügyi intézet elég, melyek hivatása a termelő munka támogatása. De a hivatalos statisztika nemcsak az eladásulás félelmes emelkedéséről, hanem az elaprózás és árverések emelkedő számáról is beszél. A mezőgazdasági hitel tekintetében maga György Endre festi a leg-sötétebb képet, siratja a középosztály elbukását és látja dagadni azt az áradatot, mely az egykori tejjel és mézzel gazdag Kánaánnak hirdetett országból idegen országok felé sodorta a vagyont és boldogulást keresők ezreit, sőt száz-ezreit!

György Endrének az ipart dicsőítő kijelentései annál kevésbé fejthetők meg, mert hiszen neki, aki a népek lelke iránt is annyira érdeklődött, tudnia kellett, hogy Angliában, melyet annyira szeretett, Carlyle és Ruskin, a keresztyén szocialisták vezetői, Kingsley, Maurice és társaik, de meg az egyes királyi bizottságok is mily sötét oldalait tárták fel az egyoldalú ipari termelésnek. Mily képet festettek arról

a korról, melyben Carlyle szerint csak a gyakorlati és anyagi eredmények jelentenek valamit, amelyben az erény elveszté régi jellegét, megszűnt a szépnek és jónak szolgálatában állani, helyébe a haszon, a profit imádata tolakodott be, meghamisítva a vallásnak eredeti értelmét és hivatását, s azt a megfontolt és előrelátó számítás tárgyává tette.¹

Az anyagi szempontok által átítatott közvélemény gondosan őrökdi, hogy az, aki a közfelfogással ellentétes álláspontot foglal el, mihamar lehetetlenné tétessék. Az exkommunikáció súlya alatt vagy összetörök, vagy a régi ösvényre tér újból vissza az, aki vele szembeszállani elég merész és megdöndolatlan volt. Téved azonban, ki azt hiszi, hogy ezúton minden más érdeket feláldozva, a fokozódó, folyton tágasabb körökre terjedő termeléssel a nemzet létének alapjait erősíteni és jövőjét biztosítani lehet.

Hiszen magában a gyáriparban, amely uralkodó szerepre jutott a foglalkozási ágak között, folytonos harc és háború dúl. A túlzottan indusztrializált nemzetek jövő fejlődése be nem látható. Mindenható lett az állam csaknem mindenütt, de arra képtelen, hogy a trösztök, kartelek világában rendet teremtsen. A tőke hatalom : ahol szükségesnek látja, megsemmisíti az ipar eddigi alakulatait, a házi-ipart, a kézművesipar egy részét, egyesíti a nagyvállalatokat és így uralkodik a fogyasztókon. Vele szemben az állam csak részleges sikereket tud elérni. Egvelőre tehát a közeljövő szempontjából — állítja Matlekovits — az ipar terén az államnak minél ritkább beavatkozása és a szabadság fenntartása kívánatos.² De ki biztosítja ezt a szabadságot a trösztökkel szemben?

A tőke és a munka között levő ellentétén a tőkeletesnek vélt szabadelvű politika nem tudott segíteni. Saját munkatársa, a géppé aljasított élettől irtózó gyári proletárság lázad fel e rend ellen. A világ megéri azt, hogy a nagyipar reprezentáló alakjait a német birodalmi gyűlésbe, legalább a háború előtt, nem a gyárvidékek, hanem mezőgazdasági kerületek küldik be. A nagy városokat a tőke ellen törő szociáldemo-

¹ Carlyle : *Signs of the Times*.

² Matlekovits : *Az ipar a kapitalizmus korában*.

krácia foglalja el, pusztulást hirdetve a burzsoáziára. Saturnus története megfordítva. Bármennyire becsüljük is a gyári ipar által teremtett nagy értékeket, nem szabad felednünk, hogy ennek ellentéte gyanánt ott áll a feldúlt társadalmi béke, a lelkeknek megbomlott egyensúlya, a kiháló hit, az erkölcsök meglazulása. A fény mellett a mindinkább sötétedő árnyék, ami azt mutatja, hogy minden népre és minden időkre érvényes gazdasági politikát csinálni nem lehet. Az alapok folyton változók. Az olcsó és tömeges termelés, annak szinte a végtelenbe menő fokozása, a fogyasztásnak ezzel kapcsolatos fellendülése csak a felületes és alantjáró gondolkozóknál jelentheti a haladást. Ha megtöri az emberi lélek magasbra vivő törekvéseinek erejét, kiszárítja azoknak a nemesebb erőknek forrásait, melyek egyedül jogosultak arra, hogy az ember értékét növelve, haladásnak legyenek nevezhetők, a hanyatlás tényezője lesz.

Azoknak véleményét, akiknek szemében az Angliából kiindult industrial-mercantilismus a leghelyesebb és legmaradóbb iránya az emberiség tevékenységének, semmiképpen sem fogadhatjuk el. Hézagai és fogyatkozásai immár erősen jelentkeznek a munkanélküliségben, az élesülő szociális harcokban. E politika maga táplálja és erősíti ellenségeit, de az ütött sebeket gyógyítani képtelen. Végzetessé válhatik azáltal, ha a milliók törekvéseit tisztán az anyagiakra szorítja.

A báró Kemény Gáborról szóló emlékbeszédében szépen és részletesen vázolja Erdély újjászületését, azt a folyamatot, mely a sérelmi politika mellett kifejlleszté, sőt uralkodóvá tette a reformok után vágyódást és arra a politikai színvonalra emelte Erdélyt, ahol 1848-ban az anyaország állott. A főszempont volt az Unió Magyarországgal, mint az erdélyi magyarság jövőjének biztosítása, szemben a demokratikus áramlatok révén is erősödő oláh tömegekkel. Nem volt nehéz kiszámítani, hogy az Unió és a reformok meg fogják gyengíteni azt az oligarchiát, mely Erdélyt addig vezette. A hatalmat meg kell majd osztani másokkal s lemondani a tétlenség örömeiről, vagy ezek szolgálatában elpusztulni. György Endre meleg lelkesüléssel ünnepli azokat, kik az egyéni

és kasztszerű érdekek fölé emelték az általánosokat és megnyerték a reformoknak és az Unió gondolatának az erdélyi közvéleményt. Ezek között a harcosok között elsősorban állott Kemény Dénes, Gábornak apja. A fiú tehát a szabadelvűség iskolájában nőtt fel. Abban, amelynek tanítása szerint a liberalizmus alapgondolata a jogok kiterjesztése a nemzet izmosítása végett; az egyenlőség elve pedig a hazafiúi kötelesek általánosítása felé tett lépés. Végző cél a magyar állam megteremtése.

Azé a magyar államé, melyben az eddig inkább csak a földrajzi helyzet és gazdasági kapcsokkal összetartott milliók magasabb egységbe olvadva törekedjenek tehetségeik kifejtésére s e törekvéseik támogatóra találjanak az állam szerveiben. E célnak akadálya gyanánt jelentkeznek a nemzetségek külön törekvései. Ezzel szemben a nemesség a nemzet jobb jövője érdekében kiváltságait feláldozza. Szép és nemes cselekedet, mert megnyitja a haladás útját. De nem elég, mert nem biztosítja a további fejlődés helyes irányát. A szétomló vezető-osztály helyébe nem emel mást. Nem is biztosítja annak kifejlődését. Ezzel máig is adós maradt. Nyugatot elérni nem tudtuk. A szabadság ott is ellentéte lett az egyenlőségnek. A szabadelvűség által követelt áldozatok nyomában nem kelt kellő arányú alkotó munka. György Endre emlékbeszédében rámutat a nemzetiségi probléma meg nem oldott voltára, mely különösen Erdélyben volt égető, s amelyet elmérgeztett az a társadalmi elkülönözés, melyben az erdélyi magyarság az oláhokkal szemben oly nagy örömét találta.

Gladstone-ról 1899-ben tartott emlékbeszéde megérdemli, hogy kiemeltessék az elfeledés homályából. Azok, kik a napipolitika ösvényét járják és az események forgásában vezető-gondolatokat keresnek, nem egy tekintetben megtalálhatják ezt György Endre tanulmányában, melynél a múlt század második felében folyt angol politikai életnek szebben és alaposabban megírt rajzát nyelvünkön nem olvastam. A forma és tartalom egyaránt fokozza a dolgozat hatását. Érezzük, hogy az író maga is Gladstone gondolatkörében élt, hogy ideálja Gladstone, a keresztyén államférfiú, akinek érzelmei a krisztusi szeretetből fakadnak és aki akaratával

teljesen ennek szolgálatában áll. Az, ki nem egyszer jelenti ki, mint a pénzügyek minisztere, hogy bármily fontos is a vagyonosulás és az általa biztosított hatalmi fölény, nagyobb súlyt vet arra, hogy e vagyon, e hatalom a nemzet részéről magasabb célok érdekében keresztyéni módon használtassék fel. Ezt az epigonok sokszor felejtik. Valóban azoknak, akik igazán érdeklődnek az emberiség nagy problémái iránt, bő anyagot ad a gondolkodásra az, hogy a versenynek és kereskedelemnek szabadsága, a manchesteri iskola vezető tételei, melyek az első apostolok szándékai szerint egyaránt hivatva voltak szolgálni a haladásnak és az alsó rétegeknek érdekeit, mint váltak az önző epigonok kezében a gyengébbek legázolásának eszközeivé és mint tették tönkre azt a földműves- és birtokos-osztályt, melynek Anglia szabadságának megalapozásában és hatalmának kiterjesztésében olyan elhatározó része volt. Ez osztály szülte az angol gentlemant, melynek felfogása, ha régi erejében megvan, az igazságnak, mint általános emberi érdeknek alapján állva, nem engedi érvényesülni azt az alantjáró felületességet és rosszakaratot, mely a Versailles körüli békékben a nyugati demokráciát úgy mutatja be, mint amelynek szelleme a múlt kormányzó erőivel szemben csekélyebb értékű, mert önzőbb és könyörületet kevésbé ismerő.

A trianoni ukáz egyes szakaszait olvasva, kitör az elkeseredés, mert hiába keressük bennük azt a fennköltebb etikai érzést, melynek a francia forradalomból kellett volna fakadni. E helyett az önzés könyörtelenségével igyekeznek éppen a franciák kiirtani a legyőzöttekből az erőszak jogán az élet utolsó csiráit is. Nem igazolja-e ez azt, amit valaha az a férfi mondott, ki a jövőbe látva emberi szerencsétlenségnek bélyegezte a nagy forradalmat, olyannak, ami sírba rántva a lovagiasságot, helyébe a furfangosok, hasznot vadászók és spekulánsok uralmát léptette, mely nem ismeri az elvek iránti fogékonyságot, nem a szűziesen tiszta becsületet, mely enyhíté a vad indulatokat és megneemesített mindent, amit érintett.¹ Ezek helyébe, meggyalázva a modern

¹ Burke : *Reflections on the Franch Revolution.*

demokráciákat, «az erősebbnek minden szabad» elvét léptette.

Gladstone hatása György Endre politikai nézeteinek formálásánál igen nagy, sőt talán döntő volt. Így nem csoda, ha mélyen meghajolva tette le Akadémiánk cipruslombját nemes emléke előtt.

Anglia, Franciaország és az Északamerikai Egyesült-Államok gazdasági életére vonatkozó jelentései, melyek a *Közgazdasági tanulmányok* cím alatt megjelent kötetben foglalják, értékes rajzai azoknak az áramlatoknak, melyek több mint két évtizeddel ezelőtt a három hatalmas ország népét foglalkoztatták. A fejtegetések nagy része ugyan már csak történelmi értékű, de vannak egyes javaslatai, melyek még ma is megvalósításra várnak. Például a magyar kivitel szervezése az angol piac megnyerésére. Ha nálunk nagyobb volna a hajlandóság a magunk viszonyainak a külföldi példák okos módosítása mellett való javítására, ha akadnának többen, kik nem riadva meg a közömbösség által emelt gátaktól, szervezni akarnák és tudnák a jobbakat és így kimunkálni a szebb jövő útjait, azok közül a gondolatok közül, amelyek György Endre kevesek által ismert és kellően éppen nem méltatott kötetében el vannak temetve, nem egy jelentkeznék mint eleven erő és nemzeti létünk formálásának hathatós eszköze.

Reméljük azonban, hogy ma, amikor a hitbizományok rendezésének kérdése újból napirendre kerül és foglalkoztatja nemcsak a közvetlenül érdekelteket, hanem a politikusokat is, az a szépen írt és alapos tanulmány, melyet a *Kötött forgalmú földbirtok és agrárpolitikánkról* írt s mely a *Budapesti Szemle* 1893-i évfolyamában jelent meg, nem fogja kikerülni a javaslat szerkesztőinek figyelmét. Az, aki e kérdésnek súlyát mérlegelni bírja, lehetetlen, hogy ne találna értéket azokban a fejtegetésekben, amelyekkel György Endre a birtok megkötöttségének érdemeit emeli ki, utalva arra, hogy a birtok megkötése a nemzet védelme volt. Erőt adott a küzdelemben, s igaz ma is, hogy józan politikus nem hagyja figyelmen kívül a legtávolabb esélyeket sem, és nem kicsinyli le azokat a sáncokat, amelyek mögé a veszedelem óráiban

meg lehet húzódni. Az a hirtelen áttérés a szabad forgalomra, melyen átestünk, nemcsak közgazdasági, hanem politikai szempontból is veszedelmeket rejt magában, épp ezért ezen a téren megfontolandó minden újabb lépés. A régi Magyarországtól sokat tanulhatunk, ha a nemzet és faj fenntartásáról van szó. A földbirtok régi merevségéhez vissza nem térhetünk, de gondoskodni kell, hogy az eltűnő középbirtokosság helyébe ennél gazdaságilag többet érő osztály kerüljön. A földből fakadó, annak birtoklásával összefüggő konzervatív eredményekre szükség van s ezért a birtoklás állandósítására kell törekedni. Leginkább a korlátolt forgalmú birtokoknál lehet ezt elérni. Nagy szociális kérdéseink között György Endré állítása szerint ez a legsúlyosabb. A birtokosság elbukását előkészítettük, de arra, hogy megmentjük a lehető s az elbukott réteg helyébe újat tegyünk, komolyan kevesen gondoltak. Sőt akadtak, akik szinte kárörvendve konstataáltak, hogy a régi középbirtokosság a modern életre szinte képtelen. Itt György Endre Grünwald Bélára, a *Pester Lloyd*ra és Láng Lajosra mutat reá. Szerinte a városokban domináló elemek nagyon is újak, nagyon is érzik rajtuk a kozmopolitizmus szaga, semhogy az állam hajójának nemzeti irányban való vezetésére hivatottaknak lehetne őket tekinteni. A magyar agrárpolitikának kiváló feladata a közbirtokos osztály fenntartásáról és fejlődéséről gondoskodni, de nem idegen receptekhez, hanem, ha ez nehezebb is, a magunk viszonyaiból kiindulva, az adott feladathoz mérten. Elemzi ezután a lehetőségeket és arra a következtetésre jut, hogy ha a korlátolt forgalmú birtokokon hosszú bérletek engedtetnének, évek múltán a kifejlődő és vagyonosuló bérlőkből a középbirtokosság alapjait meg lehetne vetni. A birtokok helyes kezelésére az állami ellenőrzést tartja szükségesnek a hitbizományoknál is, amelyeknek jó oldalait látja és erősen kiemeli. Utal arra, hogy Tisza Kálmán idejében feltűnő módon felszaporodtak. Mindamellet nem idegenkednék újak alakításától, mert ha a magyar politika főcélja, hogy a magyar állam magyar jellege fenntartassék, ha a demokratikus fejlődés elégtelen és megbízhatatlan, kénytelenek vagyunk az arisztokrácia hagyományaiból szedni a fegyvert. A hitbizományok

lehetnek mérsékelt terjedelműek is, a földolog a birtoklók megbízható volta. Ez erősebb érv, mint a régi, az egyes családok fényének fenntartása. Az etikai elem vonul előre és erőre is kaphat, ha sikerül kellő ellenőrzéssel, esetleg az időtartam meghatározásával a jó kezelést és a kellő jövedelmezőséget biztosítani.

Foglalkozik végül szerzőnk a diplomára éhesek csapatainak már 30—31 év előtt is veszedelmesnek ítélt felszaporodásával s ennek ellensúlyozására csak egyetlen érzést talál alkalmasnak: a földhöz való ragaszkodást, amit gúnyosan *glebae adstrictio*-nak, röghözkötöttségnek nevezett el a modern fejlődés egy irányzata, amelyet azonban ő a hazaszeretet parciális részének nevez. Ez úton két eredményt lehet elérni: jövedelmesebbé téve a kötött birtokokat, emelni a nemzeti vagyont, de egyszersmind regenerálni egyik legfontosabb osztályunkat is.

Nem adatott meg neki a lehetőség, hogy terveit megvalósítsa, gondolatait az életbe átvigye. Maga Darányi Ignác is hiába próbálkozott vele. Hiába kopogtatott a nemzeti középosztály pusztulása a fényes parlamenti palota kapuin, a parlamenti többség nem volt fogékony ilyen feladatok iránt, nem tudott időt szakítani azok megoldására. A katonai és közjogi kérdések elnyomtak mindent. Vajjon szerencésebb lesz-e a mai nemzedék, mint voltunk mi, akik láttuk ugyan azt az utat, mely a nemzet számára nyílt, de nem volt módunkban kellő sikerrel munkálni a nagy célokért?

Abban az angolul megjelent munkában,¹ melyet az angol földművelési miniszter biztatására a magyar mezőgazdasági politikáról és igazgatásról kiadott, foglalkozik egy másik nagy és ma sem megoldott problémával, az állami beavatkozás kérdésével. Elfogadja azt az elvet, amelyet Stuart Mill formulázott s amely szerint a gazdasági életben a *laissez faire*-nek, azaz az egyéni tevékenységnek kell alapvető tételnek lennie s ettől eltérni csak akkor szabad, ha nagy és fontos érdekek kívánják.²

¹ *The State and Agriculture in Hungary*. London. Macmillan & Co. Ltd. 1905.

² *Polit. Economy*. Book V. Chapter XI, § 7.

A fejlődés általános iránya a beavatkozás kiterjesztése mellett szól. Mi e tekintetben messze is mentünk, mert az állami irányítás csak akkor nem lesz veszedelem, ha nevelő hatása van, azaz erősíti, fejleszti az egyes osztályokat nagyobb feladatok megoldására, azokra, amelyeket ma saját erejéből meg bír oldani. Ennek eszköze az egyéni erély, self help, és a kölcsönös segítség fejlesztése. Horace Plunkett fogalmazása szerint oda kell segíteni a föld emberét, hogy tudjon segíteni önmagán. Az állami beavatkozás legyen vezető, de csak ideiglenes, és igazán akkor felel meg, ha feleslegessé teszi magát.¹

Ezekben méltányolva György Endre publicisztikai munkódését, levonhatjuk azt a megállapítást, hogy kiterjedt, mások által elhanyagolt mezőkön nehéz problémákat fejtegetve, igen értékes munkát végzett. A gazdasági liberalizmus határainak kitűzése, ezzel kapcsolatosan az állami beavatkozás méltánylása, a hitbizományok és a mezőgazdaság hitelének megfelelő rendezése, a középosztály fejlődése még mindig időszerű kérdések, sőt ma még inkább azok, mint voltak akkor. György Endre élete és munkásságának méltatása tehát nem elvesztett fáradság reánknezve. Tudása, önálló gondolatai, a nagy és szép törekvésekben való elmerülése, még ha azok magányos utakra vezették is őt, oly egyénné avatták, kivel foglalkozni érdemes és jutalmazó vállalkozás. De mielőtt összefoglaló gondolataimat előadnám, meg kell emlékeznem életének utolsó és bizonyára legkevésbé derült szakáról is.

A jelen század első éveit nálunk a törvényhozás ellenzéke és az uralkodó közötti harc teszi emlékezetessé. Gróf Tisza István 1905-ben pártjával együtt kisebbségben maradt. A szövetkezett ellenzéki pártokból, melyek többségre jutottak, a király nem volt hajlandó kormányt kinevezni, miután — amint azt a báró Fejérváry Gézához 1905. évi június 18-án kelt királyi kézirat mondja — a többséggé szövetkezett pártok nem terjesztettek elő oly programot, melynek alapján a király a soraikból vett kormányra teljes megnyugvással

¹ Op. cit. Preface.

reábizhatta volna a nemzet sorsát. Reméli azonban, — folytatja a kézirat — hogy egy párton kívül álló kormány közvetítésével a felmerült ellentéteknek általa forrón óhajtott kiegyenlítése mielőbb lehetővé fogja tenni a többség sorából vett kormány megalakításával a parlamenti kormányzatot.

Ez eseményt megelőzően György Endre évek óta élt Londonban s aligha gondolt arra, hogy a nemzet és uralkodója közt kitört harc kiegyenlítésénél része lehessen. Szerencsétlenségére éppen 1905. év júniusában, midőn állomását elhagyva, halmi-i birtokára utazott, Bécsben a nem parlamenti kormányt alakítók megnyerték arra, hogy báró Fejérváry kabinetjében vállalja a földművelési ügyek vezetését. Kockázatos és merész vállalkozás. Ellentétes György Endre egész multjával, hisz élete egész folyamán Széchenyi és Deák emlékével táplálkozott s egész lényével a magyar földbe gyökerezett belé.

Báró Fejérváry nem is érte el a várt sikert s a híres szeptemberi kihallgatás után, mely az ellenzék vezéreinek szokatlan és sértő elbánást juttatott, a kormány lemondott. De 1905 október 18-án már újból megkapta kinevezését. Az új kabinetben azonban György Endre, négyhónapos minisztersége után lemondván, nem foglalt helyet. Székét báró Feilitzsch Artur foglalta el. György Endre volt az egyetlen, ki az ideiglenes megbízatást komolyan vette s a meghosszabbításba nem volt hajlandó belemenni. De nem is részesült még a szokásos elismerésben sem, sőt a király nagyon is érezte vele azt, hogy kegyvesztetté lett.

Az autonóm vámtarifa és a különféle kereskedelmi szerződések életbeléptetésénél, ami 1906 februárjában történt, György Endrének semmi szerepe sem volt. De nem is tudok semmi oly lényegesebb rendelkezésről, amit hivataloskodása alatt léptetett volna életbe, kivéve a magyar földbirtok terheinek megállapítására és conversiójára nézve foganatosított intézkedéseket. György Endre ezt egy akkor írt levelében erősen kiemeli.

Ezt azonban sem a kormány eljárásának megtorlására kiküldött előadó, sem pedig a képviselőház igazságügyi bizott-

sága nem vette figyelembe. Sőt rámutatott az alkotmány megsértésének tényére, azonban, tekintettel a királlyal kötött egyezményre, lemondott a törvényes megtorlásról, a kormány vád alá helyezését mellőzte és az ügyet a nemzeti lelkiismeret megítélése alá bocsátotta. A közvélemény eléggé súlyosan ítélte el a darabontnak gúnyolt minisztérium tagjait és nem volt hajlandó kivételt tenni György Endrére nézve sem, habár egészen bizonyos, hogy azoknak, akik végigharcolták a küzdelmet, egészen Nyíri Sándor kir. biztosságáig, a felelősséget nagyobb mértékben kellett viselniök, mint György Endrének, ki abban a pillanatban, amelyben a békés kiegyenlítés lehetetlennek bizonyult, búcsút mondott többre kész kartársainak.

Csak nehezen és évek multán tudta régi pozícióját, az ellene irányult közvélemény érdességét enyhítve, úgy ahogy visszahódítani. Ez azonban teljesen nem sikerült. Szépen indult, nagy reményeket keltett politikai pályája így gyors és reánézve kedvezőtlen befejezést nyert. Nem volt többé módjában új babérokkal eltakarni e lépésének következményeit, bár Escottnak Angliáról írt, általa fordított művét 1905-ben adta ki Akadémiánk.

Elkövetkezett a háború, második nejeének váratlan és reánézve igaz szívből gyászolt halála, az öregség, majd egy eléggé súlyos bénulás, amelynek szenvedéseitől 1927 januárjában, egy ködös téli napon váltotta meg a halál.

A küzdelmek, melyek 400 éven át nemzetünk történetének kereteit kitöltötték, véget értek. A dinasztia, mely a birodalom egyes részeit szorosabb kapcsolatba igyekezett olvasztani, részben a sors csapásai, nem kis részben azonban erkölcsi fogyatkozásai miatt elveszítette régi hatalmát. A négyszáz éves harc megszűnt. Szabadok és függetlenek lettünk. A csapások súlya alatt görnyedő, minden oldalról ellenséges népek által körülvelt nemzet megkísérli veszteségeit fokozott élniakarással, gyarapuló tudással és erkölcsi ideáljainak vonzóbbá tételével pótolni. Ha ez sikerül, a szabadság áldás, a függetlenség új virágzás forrása lesz és az elmúltnál szebb jövő nyílik számunkra. Az a kérdés, vajjon a most folyó és a jövőt majd irányító küzdelmek sikeréhez

saját törekvéseivel mennyiben járult az, aki emlékének ez óra gyorsan futó perceit szenteljük?

Pályája, amint láttuk, fényesen indult, tehetsége nagy reményekre jogosított. Már első ifjúságában szép eredményeket ért el. Meg volt adva a lehetőség, hogy sokat lásson. Idegen, akkor még reánkézve ki nem aknázott országok levegőjét és serkentő szellemét szívhatta magába. Törekvéseinek erejét csak növelhette a biztos siker és az őt környező elismerés. Hisz annyit vártak tőle. Kár, hogy kevésre becsült sokat, mi az eredményeket reánézve biztosította volna. Szinte ellökte magától az érvényesülés eszközeit. Lerázta magáról a sablónok nyűgét, élt saját kedve szerint. Mi volt szerinte az élet igazi célja? Vagyon, társadalmi és politikai emelkedés, vagy egyéb? Ezek közül egyik sem bírta teljesen lekötöni. Gyönyörködött a nagy gondolatokban és a köznapi fölé emelkedő törekvésekben. Bekóborolta a félvilágot, keresve a szépet, kellemeset és a múlt mögött a maradandó értékeket. Írt, mert ezzel lelkének vágyát elégíté ki; beszélt, mert volt mit mondania. A Gladstone által hirdetett elvek lebegtek előtte: fejleszteni, emelni a nemzet ideáljait, szaporítani az ezekhez szükséges tudást, megszerezni az anyagi eszközöket, megneemesíteni a gazdasági élet harcait, a sikereket a kisemberek és gyengék javára fordítva. Belevinni a biblia elfeledt tanításait az életet irányító tényezők közé. Ez azonban szinte szükségszerűvé tette, hogy sokban más legyen, mint kortársai. Elhanyagolva a népszerű felkapottság feltételeit, lenézve eszközeit, elszigetelve magát saját törekvései körébe, sok tekintetben magára maradt.

Akadémiánk Konek és Keleti Károly ajánlatára még a mult század hetvenes éveiben választotta levelező taggá, rendessé pedig többszöri visszautasítás után csak 1919-ben lett. A szövetkezeti mozgalom megindításánál alapvető része volt. Érdemeit azonban később nem voltak hajlandók méltatni azok, akiknek a hatalom ölébe hullott. E hálátlan elbánás nagyon bántotta. Igaz, hogy nem törte magát a zsíros falatokért és jutalmazó sinecurákért. Családja körében, halmi-i otthonában, gondolatai között, mindaddig, míg Trianon szét nem tépte régi egységünket és nem szakítá darabokra

György Endre birtokát is, igénytelenségében boldog volt. Második feleségét és leányát igen szerette. Nejének a háború utáni zivatarok közt történt váratlan elvesztése mélyen le-sujtotta. A külsőségekkel keveset törődött, sőt azokat szinte szándékosan elhanyagolta. Ez erősen sérthette azokat, kik a lényegét ebben látják. Élete vége felé igyekezett ezen segíteni, de nehezen ment. Nem panaszkodott, de mégis kiült rajta a fájdalmas vonás, mintha mondotta volna : Nem így reméltem ezt! Trianon következményei erősen sujtották. Hiába igyekezett, mint buzgó protestáns, az angolok és amerikaiak jóakarátát megnyerni ügyünknek. Hiába tett meg mindent, hogy a kedves máramarosszigeti ref. jogakadémiát megmentse, hiába emelte fel szavát az ellen, hogy a szubvenciók révén a református felekezet másodosztályú állami egyházzá legyen. Az apostolok sorsára jutott. Magvető volt, ki nem érte meg az aratást és nem szerezhette meg azt a sikert, melyet kiérdemelt. Legyen szabad felelni a kérdésre : miért?

Évtizedekkel ezelőtt Trefort Ágoston, mint az Akadémia elnöke, panaszkodott, hogy nálunk nincs meg az egyének igazi szabadsága, mert ezt az ú. n. közvélemény és konvenciók nyűgözik le. Egy Trefortnál hatalmasabb szellem és ragyogóbb génusz, John Stuart Mill, ugyanezt mutatta ki a nyugati társadalmakra nézve, melyek a napisajtó által vezetve, amely újból a közvélemény, tehát a többség véleményének hatása alatt áll, napról-napra inkább egyformásulnak s mind erősebb ellenségévé válnak az eredetiségnek. Sőt ebben ellenségüket fedezvén fel, nem szűnnek meg szembe szállani vele. Az érzéseknek, gondolatnak és magaviseletnek eredetisége és ezzel maga az egyéniség és vele az önálló jellemek boycott és társadalmi sanctió alá kerülnek. Pedig a történelem tanúsága szerint a közvélemény sem csalhatatlan, az általa elfogadott és reánk erőszakolt igazságok sokszor kihívják a bírálatot, a változó divat szerint, a tömeg szeszélyeit tükrözik vissza.

E bajok orvoslása csak az eredeti egyénektől várható. De ezek ritkulnak és ki is fognak veszni, ha elvonjuk tőlük a boldogulás feltételeit. Az eltérő véleményekre, életmódra és magaviseletre szükségünk van, ha Kína sorsára nem akarunk jutni. A haladás lehetetlen, ha elnyomjuk az egyéniség-

get, elvonva tőle a szabadságot. Excommunicatio fegyverével sujtani azt, ki sérteni meri eredetiségével a mindenható ízlést, a közepesnek, a megszokottnak, az alantjárónak diadala. Európa eddigi emelkedését az eredeti egyéniségeknek, az eltérő felfogások és életmódoknak, a nemzetek életében mutatkozó eltéréseknek köszönhette. Lehet-e ez másként a jövőben?

A magyar közvéleménynek, ha a haladás eszköze akar lenni, mélyebbre nyúlva el kell fogadni ez igazságokat és szabadabb tért nyitni az eredeti jellemeknek. Ezek a multtal szemben úgvis elijesztően megapadtak. Micsoda sűrke egyhangúság a 60—70 év előtti színgazdag és eredeti alakokat nevelt étellel szemben! Nemcsak nemzeti viseletünkről mondtunk le, nemcsak a faluig engedték be a párizsi civilizáció mérgező hóhortjait. Fensőbb keletű törekvéseinkben sem tudunk önállóak, tehát eredetiek lenni. Célunk és ideálunk csak egy: nyugatot utánózni. Pedig — amint mindenki láthatja — a dolgok ott sem fejlődnek kifogástalanul. Épp ezért van szükség önálló, eredeti felfogású egyéniségekre, akik nyugat tapasztalatait és eredményeit felhasználva megőrzik a nemzet eredetiségét, gerincet növelve a sokat szenvedett, de nem utolsó sorban saját hibájából érvényesülni nem bíró nemzet fiaiba. Szerintem György Endre e felfogás hatása alatt élt, dolgozott és csalódott.

Arranézve, milyen munkásságot fejtett ki felekezetének, a magyar reformátusoknak érdekében, alig tehetek helyesebben, mint ha hivatkozom arra, amit Akadémiánk tiszteleti tagja, Ravasz László róla mondott. Szerinté György Endre a 48 utáni időnek egyik nagy magyar értéke. A kálvinista talaj szűz rétegeből indult el és a puritán falusi ember templomossága, egyszerűsége mindig meglátszott rajta. Enciklopédikus műveltségű ember volt. Széleskörű ismereteit minden tárgyban úgy gyarapította, mintha szaktudós lenne. A református vallást tisztes orthodoxiájában értette és vallotta. Az egyház hibáit gyakran csípős és furesca kritikával támadta, de magát az egyházat annál jobban szerette. Magasztos nagy érzéseit elrejté, ősi tiszta idealizmusát cinikus külszín alá temette. Mint kálvinista, a legfalusiasabb, egy-

szersmind a legeurópaibb. Kicsiny templomainkban otthon érezte magát, de nemzetközi fórumokon is úgy mozgott, mintha ott termett volna.

Ezekhez a találó észrevételekhez kiegészítés gyanánt csak annyit fűzhetek, hogy a külföldi kálvinisták is nagyon megbecsülték. A Cardiffban pár év előtt tartott egyetemes gyűlésen a Református Világszövetség ünnepelte György Endrét, mint az egyetlen élőt azok közül, akik 1877-ben ezt az úgynevezett Panpresbiterian Alliance-ot megalapították. E gyűlésre György Endre már félig bénultan utazott ki. Angliában egyik egyházközség oly kitüntetésben részesíté, milyenben magyarnak része alig volt: presbiterévé választotta meg. Halála után az amerikai lapok melegen emlékeztek meg arról a munkáról, melyet az ottani magyar protestánsok érdekében kifejtett. Része volt a hajdudorogi magyar görög katolikus püspökség létesítésében, és a máramaroszigeti református jogakadémia megmentése érdekében évek során át mindazt megtette, amit megtenni módjában állt. Azok az utazásai, melyeket a bukovinai csángók érdekében tett s ezek kapcsán kifejtett munkássága szintén annál inkább megérdemlik, hogy itt felemlítsem őket, mert arról igazán csak kevesen tudnak.¹

A nemzeti felelősség napján született, az abszolút uralom és a provizórium reményei mély hatással voltak fogékony lelkére. A kiegyezéskor lépve át a cselekvő munka terére, tűzte ki céljait, jelölte ki az utakat, melyek azokhoz vezettek. Tágítani a nemzet látókörét, fogékonná tenni a jobbakat a politikai és gazdasági élet igazán nagy problémái iránt, s rábírní őket, hogy azokért kitartón és önzetlenül dolgozzanak. Ez lehetett az életcéljának első fogalmazása, amelyhez később a családi hagyományok és Gladstone hatása alatt az a törekvés járult, hogy mindezeket az eredményeket bele kellett állítani a keresztyénség nagy és nemes ideáljainak szolgálatába.

Elég volt, elég lehetett-e egy egyénnek vagy akár egy

¹ Beszámol erről az *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1925. évi májusi füzeté: *Magyarok a régi Romániában* címen.

csoport számbavehető férfúnak munkája ez eszmény megvalósításához?

Ha a társadalom kimagasló egyéneinek értékét a szerint kell mérlegelni, mily hatást tudtak kortársaikra gyakorolni, magasabb célok felé emelve őket gondolkodásuk és cselekedeteikben, akkor elhúnyt tagtársunkra nézve azt kell mondanunk, hogy előkészíté ugyan az altruizmusnak, a vallásosságnak, mint végső célnak diadalát, de csak előkészíté. A jövő fogja megmutatni, vajjon át fogják-e hatni ezek az eszmék a nemzet belső világát annyira, hogy a cselekvés irányítóivá és az elhatározások döntő okaivá emelkednek ki? Inkább a jövőnek, mint a jelennek élt. Ez dicsősége, de egyszerűsmind tragikumuma és megfejtése annak is, hogy tehetségéhez képest érvényesülni nem tudott. De ha példája és szavam révén utat talál a magyar szívekhez az az igazság, hogy az egyén és munkája értékes lehet akkor is, ha a közfelfogásnak nem rokonszenves alakban nyilvánul, s a valódi élet az, mely az igazán értékes nemzeti és emberi igazságokért folyik, György Endre nem élt hiába és az elszakított Szatmárban nyugvó poraiból új erő, élete munkájából új biztatás fakadhat ki, megnemesítve a születendő nemzedékeket.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.